



KALP

BEDEN ÜLKESİNİN SULTANI

عَنْ عَامِرٍ قَالَ: سَمِعْتُ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: "...أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ."

Âmir'in en-Nu'mân b. Beşîr'den işittiğine göre,

Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur:

"...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir."

(B52 Buhârî, İmân, 39)



حَدَّثَنِي شَهْرُ بْنُ حَوْشَبٍ قَالَ: قُلْتُ لِأُمِّ سَلَمَةَ: يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ! مَا كَانَ أَكْثَرُ دُعَاءِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ إِذَا كَانَ عِنْدَكَ؟ قَالَتْ: كَانَ أَكْثَرُ دُعَائِهِ: ”يَا مُقَلَّبَ الْقُلُوبِ! ثَبَّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ.“ قَالَتْ: فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا أَكْثَرُ دُعَائِكَ يَا مُقَلَّبَ الْقُلُوبِ! ثَبَّتْ قَلْبِي عَلَى دِينِكَ؟ قَالَ: ”يَا أُمَّ سَلَمَةَ! إِنَّهُ لَيْسَ آدَمِيٌّ إِلَّا وَقَلْبُهُ بَيْنَ أَصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ اللَّهِ فَمَنْ شَاءَ أَقَامَ وَمَنْ شَاءَ أَزَاغَ.“



عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: ”إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ، وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ.“



عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: ”إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَخْطَأَ خَطِيئَةً نُكِتَتْ فِي قَلْبِهِ نُكْثَةٌ سَوْدَاءٌ فَإِذَا هُوَ نَزَعَ وَاسْتَغْفَرَ وَتَابَ سُقِلَ قَلْبُهُ، وَإِنْ عَادَ زِيدَ فِيهَا حَتَّى تَعْلُوَ قَلْبُهُ وَهُوَ الرَّانُ الَّذِي ذَكَرَ اللَّهُ [كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ].“



عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: ”إِنَّ مِنْ قَلْبِ ابْنِ آدَمَ، بِكُلِّ وَادٍ شُعْبَةً. فَمَنْ اتَّبَعَ قَلْبُهُ الشُّعْبَ كُلَّهَا، لَمْ يُبَالِ اللَّهُ بِأَيِّ وَادٍ أَهْلَكَهُ. وَمَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ كَفَاهُ التَّشْعَبُ.“



Şehr b. Havşeb anlatıyor: “Ümmü Seleme’ye; ‘Ey müminlerin annesi! Allah Resûlü (sav) senin yanındayken en çok hangi duayı ederdi?’ dedim. Ümmü Seleme, ‘Onun çoğunlukla ettiği dua şuydu: ‘Ey kalpleri çeviren (Allah’ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.’ Ben kendisine, ‘Ey Allah’ın Resûlü! ‘Ey kalpleri çeviren (Allah’ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.’ diye neden çok dua ediyorsun?’ dedim. Allah Resûlü şöyle buyurdu: “Ey Ümmü Seleme! Hiçbir insan yoktur ki kalbi Allah’ın iki parmağı arasında olmasın. O, dilediği (kulunun kalbini) istikamet üzere kılar, dilediğini ise saptırır.”

(T3522 Tirmizî, Deavât, 89)



Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah, suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.”

(M6543 Müslim, Birr, 34)



Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurmuştur: “Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tevbe ve istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar. Allah’ın, (Kitabı’nda), ‘Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.’ (Mutaffifîn, 83/14) diye anlattığı pas işte budur.”

(T3334 Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 83)



Amr b. Âs’tan rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Âdemoğlunun kalbinden bütün (arzu) vadilerine (uzanan) yollar vardır. Allah, kalbini bütün bu yollara açmış olan kişiyi bunların hangisinde helâk ettiğini önemsemez, fakat kim Allah’a güvenirse Allah onu (arzularının) keşmekeşliğinden kurtarır.”

(İM4166 İbn Mâce, Zühd, 14)



Sâbiûnun büyük âlimlerinden olan Şehr b. Havşeb anlatıyor: Allah Resûlü'nün ölümünden sonra onun dualarını merak ettim ve Müminlerin annesi Ümmü Seleme'ye giderek, "Ey müminlerin annesi! Allah Resûlü (sav) senin yanıdayken en çok hangi duayı ederdi?" dedim. Ümmü Seleme, "Onun çoğunlukla ettiği dua şuydu: *'Ey kalpleri çeviren (Allah'ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.'* Ben kendisine, *'Ey Allah'ın Resûlü! 'Ey kalpleri çeviren (Allah'ım)! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl.'* diye neden çok dua ediyorsun?" dedim. Allah Resûlü şöyle buyurdu: *'Ey Ümmü Seleme! Hiçbir insan yoktur ki, kalbi Allah'ın iki parmağı arasında olmasın. O, dilediği (kulunun kalbi)ni istikamet üzere kılar, dilediğini ise saptırır.'*"¹

Böylece Allah Resûlü kalpler ile Allah arasında bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Kuşkusuz kalplerdeki değişim, kulun iradesi ile Allah'ın iradesi arasındaki hassas bir dengeye bağlıdır. Bu durum Kur'an'ın, *"Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere, sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun ve bilin ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer. Bilin ki, onun huzurunda toplanacaksınız."*² âyetiyle tam bir uygunluk göstermektedir. Âyette Allah ve Resûlü'nün çağrısı yani Kur'an ve sünnet, "hayatın kendisi" olarak ifade edilmiştir. Hayata yapılan çağrıda hayatın odağı olan kalbe en öncelikli görevin yüklenmiş olması şaşırtıcı değildir. Değişken bir yapıya sahip olan kalbin, Allah'ın yardımı olmaksızın hidayet üzerinde sebat etmesinin imkânsızlığını bilen Allah Resûlü'nün sürekli, *"Ey kalpleri çeviren Rabbim, benim kalbimi dinin üzere sabit kıl."*³ diye dua etmesi, âdeta savaş meydanında inananların ayaklarını meleklerle sabit kılan Allah'ın, nefis ile olan mücadelede de müminin kalbini sebatkâr kılması içindir. Peygamberimiz kalbinin sebat ve kararlılık içinde olmasının yanı sıra Allah'tan, kalbini her an O'na itaat etmeye yöneltmesini de istemiştir.⁴ Allah Resûlü'nün zaman zaman, *"Kalpleri evirip çeviren Allah adına yemin ederim."*⁵ şeklinde söze başlaması her işin kalpten varlık dünyasına yol bulduğunun bir işareti gibidir.

Kalp, Allah Resûlü'nün başka hadislerine de konu olmuştur. Ebû Musa'dan rivayet edilen bir hadiste Allah Resûlü, *"Kalbe kalp denilmesinin sebebi, onun çok değişken olmasındandır. Kalbin misali çöldeki bir ağacın üze-*

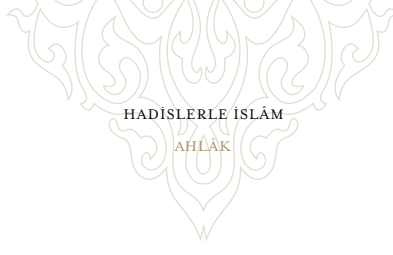
¹ T3522 Tirmizî, Deavât, 89.

² Enfâl, 8/24.

³ T3522 Tirmizî, Deavât, 89.

⁴ M6750 Müslim, Kader, 17.

⁵ B6628 Buhârî, Eymân ve nüzûr, 3.



rinde aslı kalan kuş tüyünün misali gibidir. Rüzgâr onu bir oraya bir buraya savurur.”⁶ buyurmaktadır. Peygamber Efendimiz diğer bir hadisinde kalbin değişken yapısını tencerede kaynayan su benzetmesiyle açıklamaktadır: “Âdemoğlunun kalbi, (ateşin üzerindeki) tencere gibi kaynayan bir şeydir, sürekli değişir.”⁷ Kalp o kadar değişkendir ki Hz. Peygamber, “Benim kalbim de perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah’tan bağışlanma dilerim.” demektedir.⁸

İslâm düşüncesinde kalp, bütün vücuda yön veren merkezî bir organ olarak görülür. Her ne kadar kalp denilince ilk bakışta kanı toplayıp bütün vücuda pompalayan organ akla gelse de Kur’ân-ı Kerim ve hadislerde kalbin, şuur, vicdan, idrak, duygu, akıl ve irade gücünün merkezi, bütün sezgi ve duygularımızın ve nihayet düşünme gücümüzün kaynağı oluşuna vurgu yapılır. Maddî hayatımızın merkezî organı kalp, mânevî hayatımıza da yön veren bir kaynaktır. Bu iki hayat alanı birbirinden ayrı düşünülemez.

Din dilinde kalp, imanın ve küfrün, sevginin ve nefretin, cesaretin ve korkaklığın, iyiliğin ve kötülüğün, kısaca bütün duyguların merkezidir. Haset, gazap ve nefret gibi kötü duygular kalpte bulunduğu gibi iman, Allah korkusu, hilm ve takva gibi birçok olumlu duygular da kalbe isnad edilmektedir. Marifet, yani Allah’ı bilmek ve tanımak da kalbin işidir.⁹

Cebrail, Kur’an’ı Hz. Peygamber’in kalbine indirmiştir.¹⁰ Kalpte ilâhî güzellikler tecelli eder, insanın aklen kabul ettiği şeyler, iman ve ihsan boyasıyla boyanarak duygu boyutuna burada aktarılır. “Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun gönlünü İslâm’a açar.”¹¹ âyetinin nüktesiyle bu hâl insanı mekanik bir varlık olmaktan çıkararak onu olaylar karşısında ürperen, korku ve ümit sarmalı içinde gelgitler yaşayan bir varlık hâline dönüştürür.

İnsan vücudunun mihenk noktası olan ve insanın hilkatinde bulunan dört özelliğin; vahşetin, behimî duyguların, şeytanî duyguların ve Rabbânî duyguların beraberce hissedildiği kalp, büyük sûfilerden Sehl et-Tüsterî’nin ifadesiyle arşın kürsîde bulunması gibi göğüslerde bütün vücuda hâkim bir noktada bulunur.¹² Allah Resûlü, kalbin bu merkezî konumunu ikinci serlevhada yer alan şu hadisinde açıklar: “...Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir.”¹³

Ebû Hüreyre’den nakledilen şu hadiste de gözler, dil, eller ve ayaklar konu edilerek bütün organların sorumluluğu kalbe yüklenmektedir: “...Kalp arzular, istek duyar. Beden onun (arzusu istikametinde hak olanı) ya tasdik eder ya da reddeder.”¹⁴

⁶ HM19895 İbn Hanbel, IV, 409.

⁷ HM24317 İbn Hanbel, VI, 4.

⁸ M6858 Müslim, Zikir, 41.

⁹ B20 Buhârî, İmân, 13.

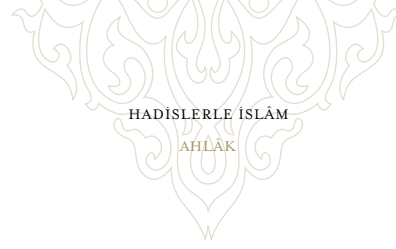
¹⁰ Bakara, 2/97; Şuarâ, 26/193-194.

¹¹ En’âm, 6/125.

¹² G13/5 Gazâlî, İhyâ, III, 5.

¹³ B52 Buhârî, İmân, 39.

¹⁴ M6754 Müslim, Kader, 21.



Allah Resûlü'nün kalple organlar arasındaki ilişki bağlamında sahâbîlerine öğrettiği dualardan birinde, “Kulağımın kötülüğünden, gözümün kötülüğünden, dilimin kötülüğünden, kalbimin kötülüğünden, tenimin kötülüğünden sana sığınırım.” denilmektedir.¹⁵ İnsan, hakikatlere bu duyu organlarıyla ulaşabilmektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de de hiçbir şey bilmeden anne karnından çıkan insana, Allah’ı hakkıyla tanıyıp şükretmesi için (düşünme ve bilgi aracı olarak) kalp, kulak ve gözler gibi duyu organlarının verildiği söylenmektedir.¹⁶

Ebû Hüreyre kalbi, ordusunun başındaki bir sultana benzeterek tasvir etmiştir: “Kalp sultandır ve onun orduları vardır. Sultan iyi olursa askerleri de iyi olur. Sultan kötü olursa orduları da kötü olur. Kulaklar bu sultanın habercileridir. Gözler bekçileridir. Dil sultanın tercümanıdır. Eller kanatlarıdır. Ayaklar postacılarıdır. Ciğer şefkat ve merhamet kaynağıdır. Dalak ve böbrekler (kendisine yönelen tehlikeleri bertaraf eden) tuzaklarıdır. Akciğer (hayatın kaynağı) nefestir. Sultan iyi olursa askerleri de iyi olur, sultan kötü olursa askerleri de kötü olur.”¹⁷

Ebû Hüreyre’nin kalple ilgili kullandığı bu hükümdar metaforunun özel bir gayesi olduğu aşîkârdır. Bir bakıma sanki Allah Resûlü’nün, “Bilin ki, her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allah’ın koruluğu, yapılmamasını istediği haramlardır. Bilin ki, vücutta öyle bir organ vardır ki o sağlıklıysa tüm vücut sağlıklı demektir. Fakat o hastaysa tüm vücut hasta olur. Bu organ kalptir.”¹⁸ sözünü yorumlamaktadır. Zira Ebû Hüreyre bu sözünü hem vücudun sultanı olarak kalbin, en büyük hükümdar olan Allah’ın bizzat saygı gösterilmesini istediği hükümranlık alanına göre hareketini belirlemesi gerektiğini anlatmakta hem de kalbin istikamet üzere olmasının önemini vurgulamaktadır. Zira ancak kalbin istikamet üzere olması ile tüm organlar kendilerine düşen vazifeleri en güzel şekilde yerine getirebilecektir.

Kur’an, insanın kendisi ve kâinat üzerinde düşünmesi (tefekür), geçmiş olayları düşünerek ibret alması (tezekkür), sebep-sonuç ilişkilerinden yola çıkarak geleceği düşünmesi (tedebbür) ve tüm nesne ve olgular arasında bağ kurması (teakkul) sorumluluğunu kalbe yüklerken kalbin, akıl, ruh ve nefis ile olan ilişkisinin bir ahenk içinde olması gerektiğini şart koşar. Kalp, ilâhî nurun yansıdığı bir ayna değerinde olsa da “insan bilmece”sini tamamlayan diğer parçalar, beden, ruh ve nefistir. Ruh, “...ona ruhumdan üfledim...”¹⁹ fermanınca ilâhî bir nefha ve Rahmânî bir esintidir. Aynı şekilde farklı şekil ve mertebelerle kendisini göstermekle beraber,

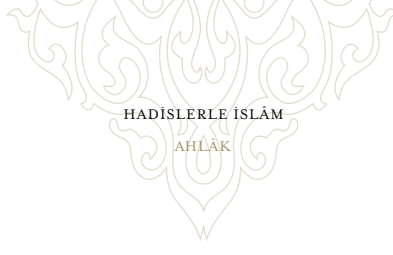
¹⁵ N5446 Nesâî, İstiâze, 4.

¹⁶ Nahl, 16/78.

¹⁷ MA20375 Abdürrezzâk, Musannef, XI, 221.

¹⁸ M4094 Müslim, Mûsâkât, 107.

¹⁹ Hicr, 15/29; Sa’d, 38/72.



“Ey huzur içinde olan nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön!”²⁰ fermanınca nefisten, sadece eşyanın tabiatından hâsıl olan bilgiyle değil letâif cinsinden en derunî ve sırlı bilgileri de özümseyip ilâhî hoşnutluğa erişmesi istenmektedir. Bu hâliyle nefis, ilim ve iradenin mahalli olan kalpten azade olamaz. O hâlde kalp sadece bedene ait merkezî bir organ değil aynı zamanda ruhun ve nefsin kısaca insanın tüm duygu, düşünce ve hayat faaliyetinin merkezindedir.

Kalpte Rahmân’ın cemâl ve celâlini hissedecek korku ve ümit duygularının bulunuşu, onu nazargâh-ı ilâhî’ye çevirir. Fakat nefsin bundan mahrum bırakılması, kalbin, nefsin vesvesesi ve şeytanın aldatmasıyla süflî ve anlamsız duygulara kapılmasına yol açar. O zaman kalp asla ilâhî hakikatleri alamaz olur ve Rahmân’ın ilim, hikmet ve iman nurundan yararlanmak yerine değersiz arzuların, üstüne düşen gölgesiyle karanlıklara gömülür. Bu durum Kur’an’da, “Yahut (inkârcıların küfür içindeki hâlleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar... İnsan elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez. Kime Allah nur vermezse onun için nur diye bir şey yoktur.”²¹ diye ifade edilir.

Yüce Allah insanların kalplerine nazar etmektedir. Hz. Peygamber bu hakikati şöyle ifade eder: “Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.”²² Bu şekilde Allah’ın kulun kalbini ölçü alması kişiyi gösteriştan kurtaracağı gibi onu samimi davranışlara yöneltecektir. Samimi davranışlara yönelebilmek için samimi bir kalbe ihtiyaç duyulacaktır.

İnsanın, her an nefsinin aldatmasına maruz kaldığı dünya hayatında, salih amellerle ve Allah’ı çokça anarak kalbini uyanık tutması gerekmektedir. Allah Resûlü, şeytanların âdemoğlunun kalbini perdelediklerini, dolaşısıyla melekût âlemi üzerinde düşünmesine engel olduklarını²³ söyleyerek dünyevî arzularımızın çepeçevre sararak bizleri ilâhî güzelliklerden nasıl da alıkoyduğunu anlatmaktadır. Kalbimizi İslâm’ın aydınlık bilgisiyle beslemediğimiz takdirde kalbimiz giderek kararmakta ve bir de buna, işlenen günahlar eklendiğinde kalp tüm ışığını kaybetmektedir. Allah Resûlü bu konuda bizim için, “Allah’ım! Faydasız bilgidan, huşû duymayan kalpten, doymayan nefisten ve kabul edilmeyen duadan sana sığınırım.”²⁴ şeklinde bir ölçü koymakta, kalbimizi huşûa davet etmektedir.

Huşû, Allah’a karşı hissedilen derin bir kavrayış, ince bir duyuş ve her an O’nun huzurundaymış gibi ihsan parıltılarıyla ilâhî hakikate tes-

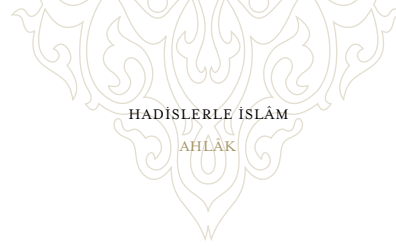
²⁰ Fecr, 89/27-28.

²¹ Nûr, 24/40.

²² M6543 Müslim, Birr, 34.

²³ MŞ36563 İbn Ebû Seybe, Musannef, Meğâzî, 6.

²⁴ N5538 Nesâî, İstiâze, 64.



lim oluşu ifade eden mümine özgü bir duygudur. Bu duyguda iman, ilim ve tefekkür beraber bulunur. Hepsinin de mahalli kalptir. Huşû duygusunu salih ameller ve tevazu ile beslemek gerekir. Gömleğindeki söküğü diken Hz. Ali'yi, “Niçin kendi söküğünü dikiyorsun?” diye yadırgayanlara o, “Kalp huşû duygusuyla yoğrulduğunda mümin de (tüm benliğiyle) ona uyar.” diye cevap vermiş²⁵ ve bazen önemsiz gibi görünen işlerin bile kalbin mânevî olarak beslenmesinde ne kadar önemli olduğunu öğretmiştir.

İnsan hem akıl ve kalp nimetine sahiptir hem de şeytan, nefis ve şehvet ile çetin bir imtihana tâbidir. Allah'ın nazargâhı kalp olduğu gibi şeytanın insana vesvese ve şüphe vermek için fırsat kolladığı yer de kalptir. Allah, kalbi yüceltmeyi amaçlarken, şeytan onu yıkmayı hedefler. İnsan gece uykusunda dahi şeytanın vesvesesiyle karşı karşıyadır.²⁶ Aynı şekilde şeytan namazda da kalbi rahat bırakmaz, ona hiç aklında olmayan şeyleri hatırlatır ve zihnini meşgul etmeye çalışır.²⁷ Bu şekilde şeytan, kişi ile kalbi arasına girmeye çalışarak onu Allah yolundan alıkoymak ister.

Ameller de kalpte başlar. Bütün ameller niyetlere göredir. Niyet ise kalbin işidir. Dilbilimciler niyet ve nevât (çekirdek-öz) kelimesini türeyiş bakımından bağlantılı görmektedirler.²⁸ Çekirdek nasıl ki bir meyvenin gelişimi için temel bir öz ise, bir düşüncenin salih bir amele dönüşüp güzel bir meyve verebilmesi, niyetin güzelliğiyle ilgilidir. Bu bakımdan sadece niyet kelimesinin semantik tahlili bile düşünce ve eylemler arasında bulunan bağı ve kalbin özünden doğan duygu ve düşüncelerin gerçekleşme sürecini anlamamıza belli ölçüde ışık tutar. Ne var ki kalbin, özünde doğan düşünceleri eylemlere dönüştürebilmesi için düşünceleri gölgeleyen arzuların kalp üzerine örttüğü kılıfları kaldırmak ve düşüncelerimizin Hakk'ın rızasına uygun eylemlere dönüşmesini engelleyen psikolojik engelleri yıkmak gerekir. Bunun için yapılması gerekenler hem Kur'an'da hem de Allah Resûlü'nün hadislerinde anlatılmaktadır.

Allah Resûlü, “Siz siz olun, tevazuu elden bırakmayın. Tevazu kalpte başlar. Hiçbir Müslüman diğerine eziyet etmesin. Yamalı elbiseler içinde olan nice biçareler vardır ki, onların Allah'ın adını vererek ettikleri dualar hemen kabul edilir.”²⁹ derken, düşünceyi eylemle birleştirmede kalbin gücüne işaret etmektedir. Kalplerde olan düşünceler onun derinliğinden süzülüp dudaklardan döküldüğünde ve niyetler gözlerden akan yaşlarla yıkandığında en tesirli amel ve eylemlere dönüşür. Bazen kalpten geçirilenler gerçekleşme imkânı bulamaz. Fakat samimi ve iyi düşünceler varlık dünyasında kar-

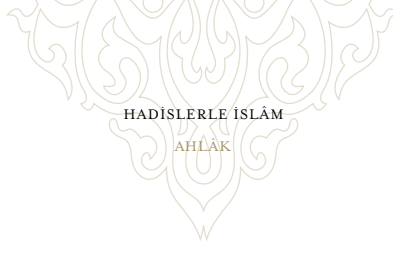
²⁵ ZHS108 İbn Hanbel, Zühd, s. 108.

²⁶ N1608 Nesâî, Kıyâmü'l-leyl, 5.

²⁷ B1231 Buhârî, Sehv, 6.

²⁸ LA51/4588, İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, LI, 4589.

²⁹ MK7768 Taberânî, el-Mu'cemü'l-kebir, VIII, 186.



şılık bulmasa da bunun Allah indinde olmuş gibi değer bulduğu muhakkaktır. Bu bakımdan Allah Resûlü, “Bir kimse samimi olarak ve tüm kalbiyle Allah’tan şehit olmayı dilerse o kişi yatağında bile ölse Allah onu şehitlerin makamına ulaştırır.”³⁰ buyurmuştur.

Allah’ın insanlara bir lütfu olarak kalpten geçen kötü düşünceler, eyleme dönüşmedikçe kulun günah hanesine yazılmaz. “Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah, çok bağışlayandır, Halîm’dir.”³¹ âyeti ve “Allah, ümmetimi akıllarına gelen kötü düşünceleri yapmadıkça ve onları dile getirmediği sorumlu tutmayacaktır.” hadisi³² bu duruma açıklık getirmektedir.

Kalp bir nazargâh-ı ilâhî olarak, bir mümin için aynı zamanda doğru bilgiyi yanlış olandan ayırt etme yeridir. “Heyetler yılı” olarak bilinen hicretin dokuzuncu yılında Arap yarımadasının çeşitli bölgelerindeki kabilelerin Medine’ye akın ettiği bir zamanda Esedoğulları’ndan Vâbisa b. Ma’bed’in, “İyilik ne demektir?” sorusuna Allah Resûlü’nün üç parmağını birleştirip Vâbisa’nın göğsüne vurarak verdiği cevap, bugün de kulaklarımızda yankılanmaktadır:

“Sen fetvayı kendinden iste, sen fetvayı kalbinden iste, ey Vâbisa! İyilik, içinin huzurlu, gönlünün rahat olduğu şeydir. Kötülük ise insanlar sana ‘yapmanı’ söyleseler bile içini tırmalayan, gönlüne rahatsızlık veren şeydir.”³³

Allah Resûlü doğruyu yanlıştan ayırt etme yeri olarak kalbi görürken, kalpte bulunan imandan dolayı, müminin kalbinde oluşmuş bir mekanizmaya dikkat çekmektedir: “Üç şey var ki Müslüman kalbi bunlar karşısında aldanmaz: Allah için ihlâsla amel etmek, yöneticilere karşı samimi olmak ve İslâm toplumu ile beraber hareket etmektir.”³⁴

Kalp, kötülöklere karşı mücadelenin verildiği yerdir. Nitekim meşhur bir hadiste son direnç noktasının kalp olduğu, en azından kalbi kötölöğe teslim etmemenin gerekliliği şöyle ifade edilmektedir: “Kim kötü ve çirkin bir iş görürse onu eliyle düzeltsin; eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle düzeltsin; buna da gücü yetmezse kalben karşı koysun. Bu da imanının asgarî gereğidir.”³⁵ Doğruya ulaşmada da kalbin vereceği hükme bakılması tavsiye edilmektedir. Çünkü doğruluk kalbin mutmain olmasıdır.³⁶

Kalp, ilâhî ışığın yansıması veya nurun tecellisi sayesinde kişinin hidayete erdiği bir yer olarak Hakk’ın aynası kabul edilmiştir. Abdullah b. Abbâs tarafından nakledilen Allah Resûlü’nün, “Allah’ım! Kalbimde nur, gözümde nur, kulağımda nur, sağımda nur, solumda nur, üstümde nur, altımda

³⁰ T1653 Tirmizî, Fedâilü’l-cihâd, 19.

³¹ Bakara, 2/225.

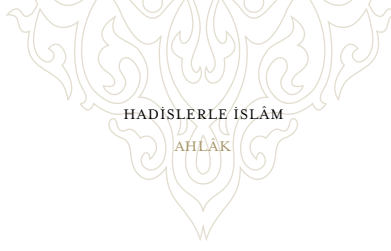
³² B5269 Buhârî, Talâk, 11.

³³ DM2561 Dârimî, Büyû’, 2.

³⁴ T2658 Tirmizî, İlim, 7.

³⁵ M177 Müslim, İmân, 78.

³⁶ T2518 Tirmizî, Sıfatü’l-kıyâme, 60.



*nur, önümde nur var eyle, benim nurumu artır.*³⁷ şeklindeki duası bu anlayışın bir yansımasıdır.

Gerek inançsızlık gerekse işlenen günahlar insanı mânevî güzelliklerden feyz alamayacak şekilde nefsin ve şeytanın oyuncağı hâline getirebilmektedir. Bu durum kalbin akıl, basiret ve duygu yönlerini kaybederek mânâsızlaşmasına yol açmaktadır. Nihayet kalp işlenen günahların ağırlığı altında paslanma (rayn), sapma (zeyğ), hastalanma (maraz), katılık (kasvet), perdelenme (gulf), körleşme (‘amâ), mühürlenme (hatm), kilitlenme (kufl) gibi Kur’an ve hadislerin haber verdiği bir dizi mânevî hastalığa maruz kalmaktadır.

Nitekim Sevgili Peygamberimizin bir hadisinde, “*Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tevbe ve istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar. Allah’ın, (Kitabı’nda) ‘Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları, kalplerini paslandırmıştır.*”³⁸ diye anlattığı ‘pas’ işte budur.”³⁹ buyrulmaktadır.

Allah Resûlü, kalbin hastalıkları üzerinde çok fazla durmaktadır. Pek çok hadiste, insanlar bencillik, haset, kibir, başkalarına tepeden bakmak (ucb), süizanda bulunmak, kin beslemek (hıkd), insanların başına gelen musibetten zevk almak (şematet), dostlara darılıp onları yüzüstü bırakmak (hecr), sözde durmamak (gadr), dünyaya karşı gözü doymamak (tûl-i emel) gibi kötü duygulara karşı uyarılmıştır.

Allah Resûlü bir başka hadisinde, “*Kulun Allah yolunda yuttuğu toz ile cehennem ateşi onun karnında asla birleşmez. Bencillik ve iman da aynı kalpte birleşmez.*”⁴⁰ buyurarak Allah’ın rızasına uygun işlerin cehennem ateşine engel olduğunu, buna mukabil, çoğu defa tezahürü başkalarına haset etmek olan bencilliğin imanla bağdaşmayan bir nitelik olduğunu vurgulamıştır.⁴¹ Allah Resûlü bencilliğin kapı araladığı diğer pek çok kötü özellikten de bahsetmiştir.

Nezaketsiz ve küstah kimselerin⁴² ve kalbinde zerre kadar kibir bulunanların cennete giremeyeceği,⁴³ acıma duygusunun sadece günahkâr bedhahların kalbinden çekilip alınmış olduğu,⁴⁴ bir Müslüman’ın, kardeşini küçük görmesinin ona şer olarak yeteceği⁴⁵ gibi sözlerle pek çok konuda Allah Resûlü’nün uyarısı vardır.

Allah Resûlü, cuma namazının terki ya da önemsemeyerek, özürsüz olarak üç defa terk edilmesi durumunda kalbin mühürleneceğini ifade etmiş ve minberden, “*Ya birtakım kimseler cuma namazlarını terk etmekten vazgeçer-*

³⁷ M1788 Müslim, Müsâfirîn, 181.

³⁸ Mutaaffifîn, 83/14.

³⁹ T3334 Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 83.

⁴⁰ EM281 Buhârî, el-Edebü’l-müfred, 106.

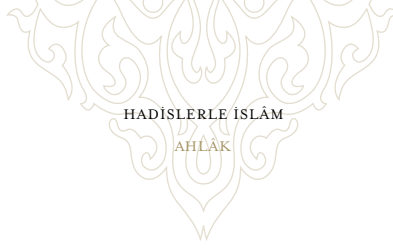
⁴¹ EM281 Buhârî, el-Edebü’l-müfred, 106; N3113 Nesâî, Cihâd, 8.

⁴² D4801 Ebû Dâvûd, Edeb, 7.

⁴³ M265 Müslim, İmân, 147.

⁴⁴ T1923 Tirmizî, Birr, 16.

⁴⁵ T1927 Tirmizî, Birr, 18.



ler ya da Allah onların kalplerini mühürler ve onlar artık gafillerden olurlar.”⁴⁶ şeklinde müminleri uyarmıştır. Aslında bu uyarı, cemaatten ve ibadetten kopuşun ne derece vahim bir sonuç doğuracağını müminlere hatırlatmaktır. Zira din, bireysel yaşantı ile ilgilendiği kadar toplumsal hayata da düzen vermektedir.⁴⁷ Allah Resûlû’nün, “*Saflarınızı düzeltin ki Allah kalplerinizi başka başka yönlerle döndürmesin.*”⁴⁸ sözü ibadet ve cemaatin gönüle ne derece olumlu etkisinin olduğunu anlatmaktadır. Allah yolunda verilen mücadele ve savaştan geri kalmak kalplerin mühürlenmesinin nedenleri arasındadır.⁴⁹ Âyetten anlaşıldığına göre kalple beraber kulak ve göz gibi duyu organları da mühürlenmektedir.⁵⁰ Duyu organlarının mühürlenmesi, insanın hakikatleri anlayamayacak şekilde⁵¹ gafil hâle gelmesine⁵² ve büsbütün aşırı arzulara kapılmasına⁵³ neden olmaktadır. Allah Resûlû bu şekilde kalbi gaflet ve eğlence içinde olan kişilerin duasının Allah katında kabul edilmeyeceğini haber vererek⁵⁴ bu gibi kişilerin insan için Allah’a ulaşmanın en önemli vasıtalarından olan dua nimetinden mahrum kaldıklarını ifade etmiştir. Allah Resûlû bir gün Ebû Zerr’e, “*Zenginlik de fakirlik de kalptedir. Gönül zengin olana dünyada karşılaştığı zorluklar zarar vermez. Kalbinde (mânevi) fakirlik bulunan kişiyi ise dünyadan nasıplendiği yığın yığın mal âbâd etmez. Bilakis bunlara bağlanıp pıntılık etmesi nefesine zarar verir.*”⁵⁵ diyerek gönül zenginliğine vurgu yapmaktadır. Bu vurgu Amr b. Âs’tan rivayet edilen, “*Âdemoğlunun kalbinden bütün (arzu) vadilerine (uzanan) yollar vardır. Allah, kalbini bütün bu yollara açmış olan kişiyi bunların hangisinde helâk ettiğini önemsemez, fakat kim Allah’a güvenirse Allah onu (arzularının) keşmekeşliğinden kurtarır.*”⁵⁶ şeklindeki diğer bir hadisle olabildiğine derinleşmektedir.

İnsan, arzularından güzel ve temiz olanları seçip kendisini salih amelere götürecektir. Duygulara teslim olduğunda, kötülüklerin kalbinde oluştuğu⁵⁷ kararmadan kurtulmakla kalmamakta, kendisinden yol bulan güzel arzuların çağıladığı düşünce pınarlarından beslenen kalp, zamanla ilâhî bir temizlenmeye liyakat kazanarak bembeyaz olmaktadır. Bir hadiste bu durum şöyle dile getirilir: “*Fitneler kalbe işledikçe siyah bir nokta oluşur, kalp onları kabul etmediği takdirde bu sefer kalpte beyaz bir nokta meydana gelir.*”⁵⁸

İman, ilim ve muhabbet pınarlarıyla beslenen kalp ilâhî güzellikleri elde edecek şekilde beyazlarken, dünyaya çok dalmak, tefekkürü terk etmek, ölümü unutmak, çok gülmek, çok konuşmak⁵⁹ ve merhametsizlik kalbi hastalıklı bir yer hâline dönüştürmektedir. “*Merhamet ancak kalbi katilemiş inançsız bedhahların kalbinden kaldırılmıştır.*”⁶⁰ hadisi kalbin ihtiyaç

⁴⁶ N1371 Nesâî, Cum’a, 2.

⁴⁷ M2002 Müslim, Cum’a, 40.

⁴⁸ D662 Ebû Dâvûd, Salât, 93.

⁴⁹ Teybe, 9/87.

⁵⁰ Nahl, 16/108.

⁵¹ Münâfikûn, 63/3.

⁵² Nahl, 16/108.

⁵³ Muhammed, 47/16.

⁵⁴ T3479 Tirmizî, Deavât, 65.

⁵⁵ MK1643 Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebîr, II, 154.

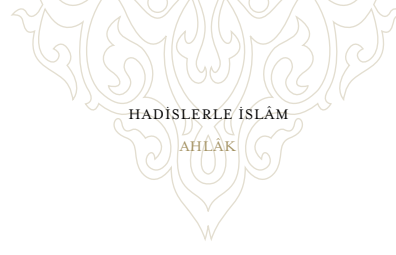
⁵⁶ İM4166 İbn Mâce, Zühd, 14.

⁵⁷ T3020 Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 4; MU1831 Muvatta’, Kelâm, 7.

⁵⁸ M369 Müslim, İmân, 231.

⁵⁹ T2411 Tirmizî, Zühd, 61.

⁶⁰ D4942 Ebû Dâvûd, Edeb, 58; T1923 Tirmizî, Birr, 16.



duyduğu merhamet duygusunun önemine işaret etmektedir. Böbürlenerek yürümek, kibir, cimrilik, hilekârlık ve kendini beğenme de insan ile cennet arasına duvarlar ören ve aynı şekilde kalbe zarar veren kötülüklerdir.⁶¹

Duygu ve düşüncelerimizin kötü ve çirkin işlerden uzak tutulmasına ve iç dünyamızın mânevî kötülüklerden arındırılmasına yönelik benzer uyarılar, Kur'ân-ı Kerîm'de de dile getirilmiştir. “Allah gizli ve açık olanları bilir.”⁶² “Allah kalplerinizde gizlediklerinizi bilir.”⁶³ âyetleriyle insanlar öncelikle kalplerinin derinliklerine kadar bu çirkin duygulardan arınmaya davet edilmektedir. Çünkü insanın âhirette selâmete ermesi ancak kalbin şirk, küfür, nifak gibi hastalıklardan salim olmasıyla mümkündür. Nitekim Yüce Allah, “O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah’a kalb-i selim ile gelenler müstesna.”⁶⁴ buyurmaktadır.

Allah Resûlü dört çeşit kalp olduğunu haber vermekte ve bu kalplerden şöyle bahsetmektedir: “Dört çeşit kalp vardır. Kandil gibi parıl parıl parlayan pürüzsüz kalp, kılıflara sarılmış kalp, tersine dönmüş kalp ve sadece dış yüzeyden ibaret kalp! Parıl parıl parlayan kalp müminin kalbidir. Onun kandilinde nur asla eksik olmaz. Kılıflı kalp kâfirin kalbidir. Tersine dönmüş kalp hakikati tanıyıp sonra inkâr eden münafığın kalbidir. Sadece dış yüzeyden ibaret kalp ise içinde iman ve nifak bulunan bir kalptir. Bu kalpteki iman, temiz suyla beslenen bir bitki gibi, nifak ise irin ve kanla beslenen bir yara gibidir. Artık hangi özellik diğerine baskınsa kalpte o galip gelir.”⁶⁵

Müminin kalbi, ifade edildiği üzere, selim olan kalptir. Böylesi bir kalp imanla ışıldar ve iyi niyetlerle bembeyaz olur. Bu çerçevede Allah Resûlü’nün niyazı, kalbin kötülüklerden muhafaza edilmesinin yanı sıra Allah’ın kalplere hidayet vermesi, Müslümanların kalplerini birleştirmesi⁶⁶ ve doğru sözlü bir dil ve kalb-i selim bahşetmesi şeklinde olmuştur.⁶⁷ Kalb-i selim, Allah’a teslim olup selâmet bulmuş olan hastalıksız kalptir. Böylece kalp güven içinde ve kaygılardan arınmış, kurtuluşa ve doyuma ulaşmış olur. Allah Resûlü böyle bir kalp için gece namazından sonra, “Allah’ım! Senin katından öyle bir rahmet istiyorum ki o rahmet vasıtasıyla kalbimi doğru yoluna ilet.” şeklinde niyazda bulunmuş,⁶⁸ Hz. Âişe’nin bildirdiğine göre uykudan uyanırken ettiği duasında ise Allah’tan hidayete erdirdikten sonra kalbini saptırmamasını istemiştir.⁶⁹

Hız. Peygamber bir başka duasında ise âdeta kar suyu ile yıkanmış gibi pak bir kalp ister: “Allah’ım! Günahlarımı kar ve dolu suyu ile yıka ve beyaz elbiseyi kirden temizler gibi kalbimi hatalardan arındır.”⁷⁰

⁶¹ D4764 Ebû Dâvûd, Sünnet, 27, 28.

⁶² Tegnâbun, 64/18.

⁶³ Meryem, 19/40; Kasas, 28/69; Ahzâb, 33/51.

⁶⁴ Şuarâ, 26/88-89.

⁶⁵ HM11146 İbn Hanbel, III, 17.

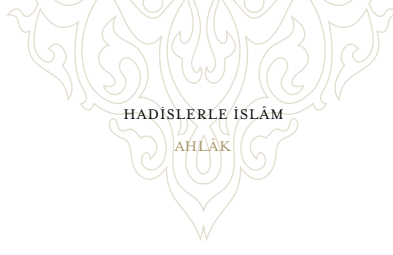
⁶⁶ İM3830 İbn Mâce, Dua, 2.

⁶⁷ HM17263 İbn Hanbel, IV, 125.

⁶⁸ T3419 Tirmizî, Deavât, 30.

⁶⁹ D5061 Ebû Dâvûd, Edeb, 98, 99.

⁷⁰ B6368 Buhârî, Deavât, 39.



Kalbi, selim hâle getirebilmek için kalbin halis niyetler ve güzel amellerle beslenmesi gerekir. Allah Resûlü bu amelleri çeşitli sözlerinde açıklamıştır. Bunlardan birinde, “Yedi kişi vardır ki, Allah’ın gölgesi (himayesi) dışında hiçbir gölgenin (himayenin) olmadığı günde Allah onları gölgelendirecektir (himaye edecektir): ...kalbi mescitlere bağlı kişi, birbirlerini Allah için sevip Allah için bir araya gelen ve O’nun adıyla ayrılan iki dost...”⁷¹ buyurmuştur.

Kuşkusuz kalplerin selim olabilmesinin akletmekle yakından ilgisi vardır. Başka bir ifadeyle kalbin kararması, perdelenmesi ve hakikatleri kavrayamamasının en büyük sebebi Kur’an’ın ısrarla üzerinde durduğu akletme melekesinin yitirilmiş olmasıdır. Allah Resûlü, insanları doğru düşünmeye çağırırken onları akıl nimetinden yoksun olmakla suçlamamış, sadece onları akıllarını gereği gibi kullanmaya davet etmiştir. Bununla birlikte bütün peygamberler gönderildikleri toplumlarda katılmış ve hakikatlere karşı perdelenmiş kalpleri açmakla görevli kimseler olarak tavsif edilmişlerdir.⁷²

Kur’an-ı Kerim, kalbi akılla aynı anlamı çağrıştıracak şekilde de kullanmaktadır. İslâm düşüncesinde kalbin en önemli işlevlerinden biri akıldır. Nitekim Kur’an’da akletme (düşünme) ve fıkhetme (anlama) fiilleri kalbe nispet edilmiştir.⁷³ Sahâbenin hadis naklederken, “Kulaklarım dinledi ve kalbim kavradı.” deyip hadis naklinde bulunmaları,⁷⁴ bazı sahâbîlerin Kur’an’ı okudukları hâlde kalplerinin kavramadığından yakınarak Hz. Peygamber’e başvurmaları,⁷⁵ vahyin en canlı olduğu dönemde kalbin anlama ve kavrama yeri olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Hz. Ali de aklın kalpte bulunduğunu açıkça ifade etmiştir.⁷⁶

İslâm âlimleri aklı, “Kalpte bulunan, hak ve batılı ayırt etmede vasıta olan nur” şeklinde tarif ederek aklın kalple olan ilişkisini vurgulamışlardır. Dinin akıl sahiplerine hitap etmesi ve onları sorumlu tutması akıl yoluyla kalbe yüklenen inanma sorumluluğu ile yakından ilgili görülmüştür. Nitekim bir hadiste aklı olmayanların sorumlu olmadıkları belirtilmektedir.⁷⁷ Müslüman olmanın ya da dinî emirlere muhatap olmanın ilk şartı akıllı olmak, diğer bir şartı ise kalbi Allah’a teslim etmektir. Kişi dili ile ikrar etmedikçe ve kalbiyle teslim olmadıkça Müslüman olamaz.⁷⁸ Bu bakımdan Allah’a iman etmek için aklını kullanarak her türlü bilgiye ulaşan kişinin bu bilgileri kalbi ile de benimsemesi gerekir. Esasında kalplerin mühürlenmesi, kılıflanması,⁷⁹ kilitli olması⁸⁰ gibi ifadelerle bir yönüyle anlatılmak istenen, insanların hakikatler karşısında akıllarını gereği gibi kullanma-

⁷¹ B660 Buhârî, Ezân, 36.

⁷² B4838 Buhârî, Tefsîr, (Fetih) 3.

⁷³ Hac, 22/46.

⁷⁴ T1393 Tirmizî, Diyât, 5.

⁷⁵ HM6604 İbn Hanbel, II, 173.

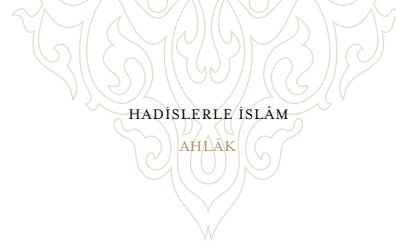
⁷⁶ EM547 Buhârî, el-Edebü’l-müfred, 192.

⁷⁷ T1423 Tirmizî, Hudûd, I.

⁷⁸ HM3672 İbn Hanbel, I, 388.

⁷⁹ Bakara, 2/88.

⁸⁰ Muhammed, 47/24.



dıklarıdır. Ayrıca kalp; irade, ilim ve imanın ortaklaşa mahalli olduğu için Kur’ân-ı Kerîm akletmeyi; inanmak, vahyi kabul etmek ve gerçeği kavramak anlamlarında da kullanılmaktadır.⁸¹

Resûlü Ekrem Efendimiz Allah’ın Kitabı’ndan nasibini almamış bir insanı, içinde hiç kimsenin oturmadığı viran bir eve benzetmiştir.⁸² Sahâbe-i kirâmdan Abdullah b. Mes’ûd, kalbin olgunlaşması ve dimağların ilâhî kelâmla dolması için Kur’ân okumaya teşvik etmiş, “*Kalplerinizi onunla (Kur’ân ile) mâmur kılın.*”⁸³ buyurmuştur.

Allah Resûlü, kalplerin tefrika girdabına kapılmalarına karşı insanları ikaz ederek çarşı ve pazarlardaki koşuşturmaya kapılıp⁸⁴ kalbimizi mânevî lezzetlerden mahrum etmememiz gerektiğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda Allah Resûlü, “*...Altın ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele.*”⁸⁵ âyeti inince ashâbının hangi meta daha iyiye onu edinelim, şeklindeki sözlerine karşılık şöyle buyurmuştur: “*(Dünyada en değerli olan şey) zikreden bir dil, şükreden bir kalp ve kişinin imanının yaşamasında ona yâr ve yardımcı olan inançlı bir eştir.*”⁸⁶

Allah Resûlü’nün müminin kalbi olarak tanımladığı kalp şudur: Allah Resûlü’ne, “*İnsanların hangisi daha faziletlidir?*” diye sorulduğunda o, “*Kalbi mahmûm ve dili doğru olan her mümin böyledir.*” buyurmuştur. Ashâb, “*Doğru sözlü ne demek biliyoruz ama mahmûm kalp nedir bilmiyoruz.*” deyince, Allah Resûlü, “*Mahmûm kalp, Allah’tan korkan, tertemiz kalptir. Onda günaha, zulme, kine, hasede yer yoktur.*”⁸⁷ buyurmuştur.

Allah Resûlü, “*Ey Allah’ın Resûlü! İman nedir?*” diye soran sahâbîsine, “*Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in de O’nun kulu ve elçisi olduğuna şehâdet etmen, Allah ve Resûlü’nü her şeye tercih edebilmen, ateşte yanmayı Allah’a şirk koşturmayı tercih edebilmen, soylu olmasa da bir kişiyi, sadece Allah için sevebilmen.*” demiştir. Hz. Peygamber aynı hadisinde “*iman aşkının*” kalbe nasıl nüfuz ettiğini şöyle anlatmıştır: “*Eğer bunları yapabiliyorsan tıpkı sıcak bir günde su arzusunun, susuz kişinin kalbine işlemesi gibi iman aşkı da senin kalbine işlemiş olur.*”⁸⁸

“*Kalbini yalnızca imana tahsis eden, kalbini selim, dilini doğru, nefsinin doymuş, ahlâkını düzgün kılan ve kulaklarını (hak yolunda) haberci, gözlerini (kalp izinde) bekçi kılan kişi kurtuluşa ermiştir... Kalbini (ilâhî güzelliklerin dolup taşıdığı) bir kap hâline getiren kurtuluşa ermiştir.*”⁸⁹

⁸¹ Bakara, 2/171; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; Mülk, 67/10; Hûd, 11/51; Bakara, 2/44; Enbiyâ, 21/10, 67; Mü’minûn, 23/80; Kasas, 28/60.

⁸² T2913 Tirmizî, Fedâilü’l-Kur’ân, 18.

⁸³ DM3365 Dârimî, Fedâilü’l-Kur’ân, 4.

⁸⁴ T228 Tirmizî, Salât, 54.

⁸⁵ Tevbe, 9/34.

⁸⁶ T3094 Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 9.

⁸⁷ İM4216 İbn Mâce, Zühd, 24.

⁸⁸ HM16295 İbn Hanbel, IV, 11.

⁸⁹ HM21635 İbn Hanbel, V, 147.

